

Jan Patočka

LESBRIEF

De dissident

Jan Patočka (1907-1977) werd pas bij een groter publiek bekend toen hij overleed. Hij was één van de voormannen van de dissidentenbeweging Charta 77 in Tsjecho-Slowakije, toen dat nog een communistisch land was. Patočka werd urenlang door de politie verhoord, wat hem door zijn toch al zwakke gezondheid fataal werd. Zijn dood wekte veel verontwaardiging over de hele wereld en gaf daardoor ook meer bekendheid aan Charta 77. Pas de laatste jaren gaan steeds meer mensen inzien dat Patočka niet alleen een voor-
aanstaande dissident maar ook een belangrijke denker was, en dat zijn filosofie nog steeds uitermate relevant is.

Hij werd geboren in 1907 in het stadje Turnov in Bohemen dat destijds bij de Oostenrijks-Hongaarse monarchie behoorde. Zijn moeder was operazangeres, zijn vader doceerde klassieke talen op het gymnasium. Jan ging Romaanse en Slavische talen en filosofie studeren in Praag, maar wilde al gauw meer. Hij kreeg een beurs om verder te studeren in Duitsland, bij Edmund Husserl die zijn leermeester werd, en diens opvolger Martin Heidegger. Van dichtbij was hij daar ook getuige van de machtsovername door de nationaalsocialisten in Duitsland. Terug in Tsjecho-Slowakije ging Patočka filosofie doceren aan de Karel-Universiteit in

Praag, maar al na een paar jaar, in 1939, direct na de bezetting door het Duitse leger, werd de universiteit gesloten. Na de oorlog keerde hij terug, maar weer niet voor lang, want in 1948 grepen de communisten de macht, en zij wilden dat alleen marxistische filosofie werd gedoceerd aan de universiteit. Patočka werd ontslagen en vond werk bij een bibliotheek en later bij een archief, waar hij vooral historisch onderzoek deed. Zijn bewegingsvrijheid werd erg beperkt. In de loop van de jaren '60 werd het Tsjechoslowaakse communisme langzamerhand minder streng. Patočka mocht weer naar het buitenland reizen en ook meer over filosofie publiceren. De politieke hervormin-

gen leidden in 1968 tot wat de Praagse Lente werd genoemd. De mensen kregen steeds meer vrijheden, de communistische dictatuur begon zich voorzichtig richting een democratie te ontwikkelen; en Jan Patočka werd alsnog hoogleraar filosofie aan de Karel-Universiteit. In augustus 1968 maakten de andere communistische regimes uit Oost-Europa onder leiding van de Sovjet-Unie een eind aan deze vernieuwingen. Zij bezetten Tsjecho-Slowakije en herstelden de communistische dictatuur. Na een paar jaar werd Patočka met pensioen gestuurd. Zijn academische carrière had in totaal maar acht jaar geduurd. Op verzoek van een aantal studenten bleef hij

echter doceren, nu clandestien in zijn eigen huiskamer of bij andere mensen in huis. Hij schreef ook meerdere filosofische boeken die illegaal door de ondergrondse pers werden gedrukt en stiekem het land uit werden gesmokkeld.

Al die tijd was Patočka niet politiek actief, hoewel het duidelijk was dat hij van het communistische regime niets moest hebben. Eind 1976 werd hij gevraagd om mede-woordvoerder te worden namens een groep dissidenten die een manifest hadden geschreven ter verdediging van de mensenrechten. Dit

manifest werd gepubliceerd op 1 januari 1977 en werd Charta 77 genoemd. Het was de eerste keer dat Patočka zich in de politieke strijd voor meer vrijheid mengde, het werd ook gelijk de laatste keer. Hij heeft het met de dood moeten bekopen.

Eén van de filosofische onderwerpen waarover Patočka veel heeft geschreven, is de verhouding tussen mens en wereld. Als we kijken hoe mensen daarover denken, blijken zich hier hardnekkige misverstanden voor te doen. Vaak zijn we geneigd om de wereld als het geheel van alle dingen tegenover ons te plaatsen, om ons vervolgens af te vragen hoe we die wereld kunnen kennen en hoe we dingen kunnen veranderen. Patočka had hier een heel eigen visie op.

ORGANEN IN EEN LICHAAM

aten we eens een vergelijking maken met ons eigen lichaam. Dat heeft een aantal organen die zelfstandig werken. We hoeven er gelukkig niet de hele tijd over na te denken hoe onze bloedsomloop, spieren en spijsvertering functioneren. Ze doen hun werk vanzelf wel. Bloedsomloop en spijsvertering zijn natuurlijk wel afhankelijk van het lichaam, zij hebben geen bestaan op zichzelf. We hebben er wel enige invloed op, bijvoorbeeld door veel te bewegen, door meer of minder, gezond of ongezond te eten. Onze organen werken dus veelal zelfstandig maar niet helemaal onafhan-

kelijk, ze functioneren alleen als onderdeel van ons levende lichaam.

Net zo zijn wij mensen allereerst onderdeel van de wereld om ons heen. We leven dankzij de zuurstof in de lucht en het eten dat we kunnen vinden en bereiden. We zijn altijd op onze omgeving gericht. Boos of blij, actief of passief, hoe dan ook verhouden we ons op de een of andere manier tot de wereld om ons heen en vooral tot andere mensen. Het is niet zo dat we er eerst zijn en vervolgens relaties aangaan met onze omgeving. Nee, we zijn altijd al volledig ingebed in de wereld, in een cultuur, in de samenleving. Natuurlijk zijn er ook verschillen met hoe onze organen onderdeel zijn van ons lichaam. In onze persoonlijke keuzes zijn we veel vrijer dan de afzonderlijke organen in ons lichaam. Maar toch kunnen we het in beide gevallen alleen begrijpen als een onverbreekelijke verbondenheid tussen het grotere geheel en de delen: de organen in ons lichaam en wij individuen als onderdeel van de wereld en de samenleving. Ieder mens is uniek, maar ieder mens kan alleen goed leven als zij een goede verstandhouding heeft met de wereld om haar heen. We voelen ons allemaal het meest op ons gemak als we in vrijheid en harmonie met onze omgeving kunnen leven.

Een ander onderwerp waar Patočka veel over heeft geschreven, is beweging. Het lijkt misschien vanzelfsprekend dat alles altijd in beweging is, maar dat is het niet. Wetenschap-

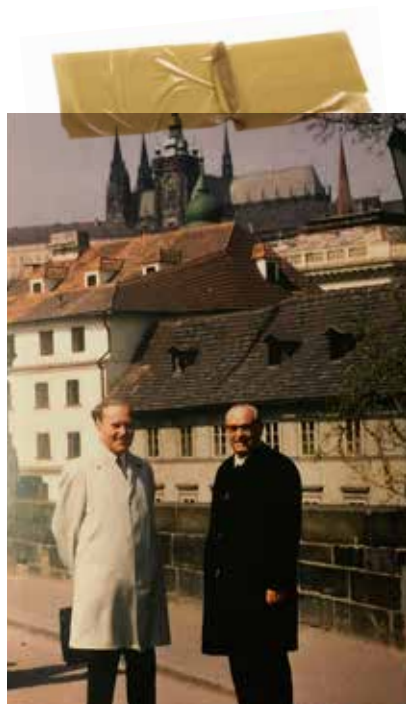
LESBRIEF JAN PATOČKA

pers en filosofen hebben altijd gezocht naar zekerheid, naar wat onveranderd blijft, naar een vaste kern (de waarheid, God, materie?) waar de rest dan omheen beweegt. Patočka benadrukte echter dat alles voortdurend beweegt. Wie wij mensen zijn, kan ook alleen in vormen van beweging worden gedacht.

Patočka onderscheidde drie fundamentele bewegingen die ons tot mens maken. Het gaat hier om bewegingen waarin onze relatie tot de wereld vorm krijgt, om de drie belangrijkste dimensies van het menselijk bestaan. De eerste beweging noemt hij worteling of verankering. We zijn geworteld in de wereld en cultuur waarin we zijn geboren en opgegroeid. En we hebben een blijvende behoefte aan contact met onze omgeving, aan geaccepteerd worden, aan vrienden. We kunnen niet goed leven zonder een omgeving waarin we veilig zijn, waar we elkaar kunnen vertrouwen.

De tweede beweging is de beweging van handhaving. Hier zijn mensen veel actiever. We moeten werken en daarbij praktische vormen van samenwerking en eventueel ook conflicten aangaan. Alleen dan kunnen we eten en onze veiligheid in stand houden. In deze tweede beweging staan we heel berekenend in het leven. De derde beweging is volgens Patočka de belangrijkste. Het is de beweging waarmee mensen zich het duidelijkst onderscheiden van andere levende wezens. De mens kan zich bewust verhouden tot de wereld als geheel en

tot het eigen leven als geheel. Wij zijn in staat om vragen te stellen en na te denken over de wereld en over onszelf. Patočka noemt dit de beweging van waarheid of van doorbraak. Hij bedoelt hiermee dat de gebruikelijke kaders van ons denken en samenleven ter discussie worden gesteld, worden doorbroken. We nemen geen genoegen meer met antwoorden als "zo hebben we dit altijd gedaan" of "zo heeft God het gewild." Nee, we willen weten hoe het

Eugen Fink met vriend en collega Jan Patočka in Praag, 1968

echt zit. Nieuwsgierigheid en verwondering, het kritisch zoeken naar waarheid en inzicht, zijn neigingen die iedereen wel kan herkennen. Het is duidelijk dat de vergelijking van mens en wereld met organen en lichaam hier niet meer helemaal opgaat. Je maag en darmen kunnen immers niet nadenken over je lichaam als geheel. Maar de mens kan wel denken aan de wereld in haar totaliteit en kan proberen deze te leren kennen.

Hier bereiken we echter ook grenzen. We kunnen wel een idee vormen van de wereld en van ons eigen leven, maar we kunnen het nooit overzien en nooit volledig kennen. De werkelijkheid als geheel is als een horizon die voortdurend wijkt als we ernaar op zoek gaan. Hetzelfde geldt voor ons persoonlijk leven. Ook dat kunnen we niet helemaal overzien. We weten dat we ooit geboren zijn, maar kunnen ons er niets van herinneren. En we weten dat er ooit een einde zal komen aan ons leven, maar we hebben gelukkig geen idee wanneer. Hier bereikt onze kennis haar grenzen. Definitieve antwoorden op onze vragen kunnen we niet vinden. Daarom zijn er altijd verschillende wereldbeelden en levensvisies geweest. We hebben behoefte aan ware en overtuigende inzichten in de wereld, want niet alles is om het even, maar we moeten tegelijk beseffen dat de traditionele antwoorden nooit afdoende zullen zijn en dat onze visies hun beperkingen hebben.

ZOEKEN NAAR WAARHEID

De oude Griekse filosoof Socrates is hier het grote voorbeeld voor Patočka. Hij was volgens het orakel van Delphi de meest wijze van alle mensen, vooral omdat hij wist dat hij niets wist, omdat hij zich bewust was van de grenzen van zijn kennis. Hieruit probeert Patočka een les te trekken: het enige wat we zeker weten is dat er meerdere antwoorden zijn op onze levensvragen, dat we definitieve antwoorden nooit zullen vinden. Daarom moeten we open staan voor andere ideeën dan de onze. Dit is een pleidooi voor pluralisme en openheid, dat wil zeggen dat we ruimte geven aan meerdere levensbeschouwingen.

Iedereen heeft de vrijheid om eigen visies op de wereld te vormen en om op een eigen manier in het leven te staan. En iedereen zal de keuzes die zij maakt zelf moeten verantwoorden. We kunnen immers niet meer terugvallen op een vaste norm of regel die boven alle kritiek verheven zou zijn. Mensen zijn dus vrij en verantwoordelijk omdat ze in een onoverzichtelijke en veranderlijke wereld leven en worden teruggeworpen op hun eigen keuzes.

Het aanvaarden van vrijheid vereist wel durf. Je moet ervoor bereid zijn om jezelf, je opvattingen en je leefwijze kritisch te bevragen om zekerheden los te laten, om te aanvaarden dat je overtuigingen altijd voorlopig blijven. Het is dus de kunst om voortdurend heen en weer te bewegen tussen vragen en antwoorden en

zo het leven vorm te geven. Deze levenskunst noemt Patočka 'leven in waarheid' of, met een uitdrukking die hij ontleent aan Plato: de 'zorg voor de ziel'. Echte wijsheid, en dat is waar de wijsbegeerte naar streeft, vind je volgens Patočka dus niet alleen maar door moeilijke boeken te lezen en te schrijven, maar door deze onzekerheid te accepteren, door elke vaste grond kritisch te bevragen en in de noodzaak van dit vragen zelf de enige zekerheid te vinden.

Deze levenshouding vormt volgens Patočka de kern van de Europese cultuur. De wieg van deze cultuur stond in Griekenland, waar in de Oudheid filosofie en democratie werden uitgevonden. Hier werd voor het eerst ingezien dat de juiste manier van leven en samenleven

niet vaststaat maar met kritische vragen en in gezamenlijk overleg moet worden gezocht. Vanzelfsprekend is deze levenshouding niet. Integendeel, vooral in de moderne tijd is dit 'leven in waarheid' steeds meer onder druk komen te staan. Volgens Patočka hebben de moderne wetenschap en techniek weliswaar veel bruikbare kennis opgeleverd, maar het bijbehorende wereldbeeld heeft tot grote problemen geleid. Het moderne vooruitgangsgeloof, de gedachte dat we alles zouden kunnen begrijpen, berekenen en beheersen, gaat ten koste van de menselijke vrijheid.

In de twintigste eeuw leidde dit tot de tegenstelling tussen oost en west, tussen communisme en kapitalisme. Europa was in twee kampen verdeeld met als grens daartussen een 'ijzeren gordijn' waar je niet zomaar langs mocht. In het communistische oosten was maar één visie op de vooruitgang toegestaan, waarbij de communistische partij de juiste weg wees naar gelijkheid voor iedereen. In de praktijk leidde dit tot een totalitair regime, een dictatuur waarin iedereen die een eigen mening verkondigde, het zwijgen werd opgelegd. Dit heeft Patočka aan den lijve ondervonden.

Maar over het westen was hij niet veel positiever. In het kapitalisme draait alles om productie en consumptie. Wat geen prijs heeft op de markt, telt niet echt mee. Dit is een andere vorm van berekenen en beheersen die tot schijnvrijheid en decadentie leidt. Beide

samenlevingsvormen bleven volgens Patočka teveel hangen in de tweede beweging, de beweging van zelfhandhaving en eigenbelang. Men probeert de wereld te beheersen en maakt zich drukker om wat we kunnen hebben dan om wie we zijn.

Kortom, in het moderne Europa is 'de zorg voor de ziel' volgens Patočka verloren gegaan. De belangrijkste vraag voor hem is hoe deze zorg, de wil om in waarheid te leven, weer kan worden teruggevonden.

Concrete politieke plannen of voorstellen zul je in Patočka's filosofie niet aantreffen. Zijn filosofie bevat wel een oproep om tegen alle berekening en tegen elk materieel gewin in voor vrijheid en verantwoordelijkheid te kiezen. 'Leven in waarheid' betekent volgens Patočka ook dat we ons niet laten leiden door eigenbelang, maar ons leven in dienst stellen van iets hogers, van een gemeenschappelijk belang. Hiervoor gebruikt hij woorden als 'overgave' en 'toewijding'. We moeten onszelf durven op te geven en te verliezen om ons ware zelf te kunnen vinden. Het hogere doel of gemeenschappelijk belang kan echter niet concreet worden vastgesteld, het ligt juist in de openheid, in de onzekerheid van het zoeken naar waarheid en waarden die nooit volledig vastliggen.

MENSENRECHTEN

De politiek werd in Patočka's tijd sterk overheerst door de tegenstelling tussen Oost- en West-Europa, tussen enerzijds kapitalisme en democratie en anderzijds het communisme, tussen de NAVO en het Warschau-Pact. Om deze verhoudingen iets minder dreigend te maken, werden in 1976 in Helsinki een aantal akkoorden gesloten, die meer samenwerking

en 'vreedzame co-existentie' beoogden. Deze akkoorden bevatten ook een paragraaf over individuele mensenrechten en burgerrechten. De communistische regimes in Oost-Europa hechtten hier waarschijnlijk niet veel waarde aan, maar de Tsjechische toneeldichter en dissident Václav Havel, die al langer politiek actief was, zag hierin een aanleiding om zijn regering aan haar eigen woord te houden. Korte tijd na de ondertekening werden in Tsjecho-Slowakije de leden van de alternatieve rockband *Plastic People of the Universe* gearresteerd omdat hun muziek door de communistische overheid als staatsgevaarlijk werd beschouwd. Havel schreef een manifest met een oproep voor daadwerkelijke erkenning van de mensenrechten. Deze verklaring werd door 243 intellectuelen ondertekend en op 1 januari 1977 werd 'Charta 77' gepubliceerd. Namens deze groep werden drie woordvoerders aangewezen: Václav Havel, Jiří Hájek en Jan Patočka.

Het Tsjechoslowaakse regime liet door regeringsgetrouwe intellectuelen een tegenverklaring opstellen en begon een lastercampagne tegen Charta 77. Na twee maanden werd de druk opgevoerd. De aanleiding hiervoor was dat de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel naar Praag kwam voor een onderhoud met zijn collega. Op verzoek van meerdere betrokkenen

was hij bereid om in zijn hotel een gesprek te voeren met Patočka over Charta 77. Deze internationale erkenning was erg belangrijk voor Charta 77. Voor de Tsjechoslowaakse regering was het een reden om Patočka urenlang te verhoren, ondanks zijn zwakke gezondheid. Vanwege de druk die zo op hem werd uitgeoefend, kreeg hij een hartaanval. In het ziekenhuis is hij een aantal dagen later, op 13 maart 1977, aan een hersenbloeding overleden. Zijn dood was mede veroorzaakt door de behandeling die hij tijdens de politieverhoren heeft moeten ondergaan.

Het lukte de autoriteiten echter niet om Patočka monddood te maken. Geïnspireerd door zijn filosofie schreef Havel een tekst ter verdediging van Charta 77, met de titel 'Poging om in de waarheid te leven'. Hij beschrijft hierin hoe een groenteman door de autoriteiten wordt gedwongen om een bord met een propagandaslogan – zo iets als 'Trouw aan de Partij!' of 'Samen strijden voor de Revolutie!' – tussen zijn fruit te plaatsen. De groenteman gelooft niets van deze uitspraken, maar zet het bord er wel neer, omdat hij anders in problemen komt. Alle klanten weten dat de groenteman het niet meent, dat hij ook maar wordt gedwongen. Zelfs de regeringsleiders zelf en degenen die hun beleid uitvoeren, geloven er niet meer in, maar uit machtsbehoud willen ze de officiële standpunten

©VINCENT MENTZEL/DE BEELDUNIE

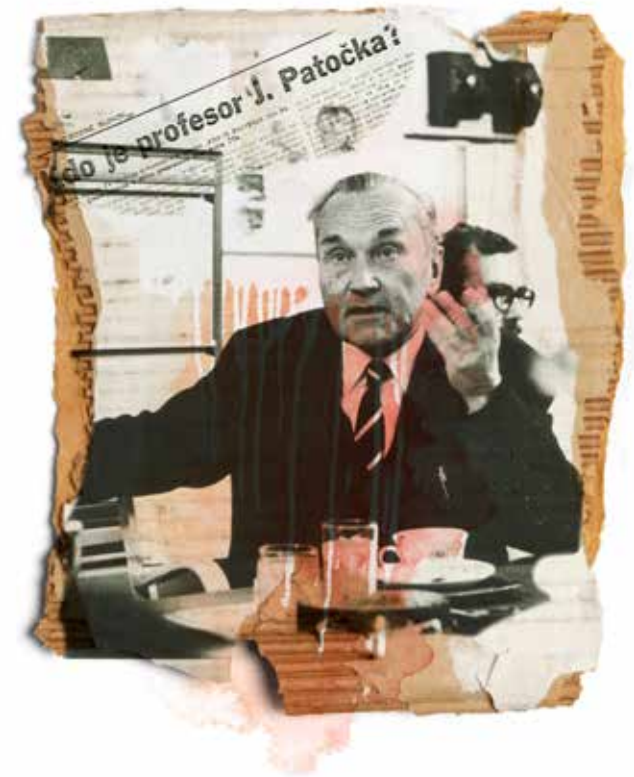
Max van der Stoep en Jan Patočka

handhaven. Dit is wat volgens Havel in een totalitaire dictatuur gebeurt. Men leeft collectief in een leugen, iedereen weet dat, maar het systeem houdt de leugen in stand. Er is maar één manier om hier tegenin te gaan: trouw zijn aan je zelf en aan je eigen opvattingen, en ondanks alles toch de waarheid durven zeggen. Dat is leven in waarheid. Niet de waarheid in pacht hebben, maar er in alle vrijheid en eerlijkheid naar op zoek gaan. Charta 77 was begonnen als een manifest, maar groeide uit tot een grote dissidenten-

beweging. Ruim twintig jaar na Patočka's dood, in 1989, werd in de 'Fluwelen Revolutie' het communistische regime in Tsjecho-Slowakije aan de kant gezet en vervangen door een democratie. Eén van de leiders van deze revolutie en de eerste daarna gekozen president was Václav Havel. Patočka's boeken werden intussen in meerdere talen vertaald, zijn filosofie wordt steeds meer bestudeerd. Vooral in de hedendaagse politieke discussies over Europa kunnen we nog veel van Patočka leren. ■

VRAGEN & OPDRACHTEN

- 1 Patočka was dissident in communistisch Tsjecho-Slowakije. Wat is een dissident eigenlijk? En wat betekende het om dissident te zijn?
- 2 In hoever is de vergelijking van de verhouding individu-samenleving met de verhouding orgaan-lichaam geslaagd?
- 3 Wat bedoelde Patočka met 'leven in waarheid' of 'de zorg voor de ziel'?
- 4 Hoe beoordeelde Patočka de politieke verhoudingen tussen Oost- en West-Europa in zijn tijd?
- 5 Wat was Charta 77?

COLOFON

De Jan Patočka lesbrief 2018/2019 is, evenals de eerder verschenen Spinoza, Rousseau, Kant en Arendt lesbrief, een uitgave van Stichting Internationale Spinozaprijs en bestemd voor gebruik in het onderwijs.

© Stichting Internationale Spinozaprijs
www.spinozalens.nl

Auteur: Eddo Evink
Illustraties & opmaak: RAZA graphic design